

Валентина СТАТЄЄВА

ВНЕСОК ПИЛИПА МОРАЧЕВСЬКОГО В РОЗВИТОК БІБЛІЙНОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. ЦЕНЗУРНА ІСТОРІЯ ЙОГО ПЕРЕКЛАДІВ

За влучним висловом В.М.Русанівського, і по сьогодні історія української літературної мови – "це таїна за сімома печатками" [20: 3]. Ще більшою мірою це стосується історії окремих стилів цієї мови, передусім сакрального. Серед причин такого стану у ХХ ст. була відома політика Радянської держави стосовно релігії.

Одним із ключових моментів історії української літературної мови взагалі й історії її сакрального стилю в ХІХ ст. став переклад українською мовою Св. Письма, здійснений на початку 60-их років Пилипом Морачевським (1806–1879), родом з Чернігівщини. Він був письменником, педагогом, перекладачем, у часи перекладу Біблії працював інспектором Ніжинського ліцею та міської гімназії. З огляду на те, що цей переклад мав відношення до появи Валуєвського циркуляра, а також на те, що докладних відомостей про історію цього перекладу, у т. ч. і цензурну, в існуючій доступній літературі небагато, зупинимося на цьому питанні докладніше.

Значну інформацію про життя і діяльність П.Морачевського подає ґрунтовна стаття В.Науменка "Ф.С.Морачевский и его литературная деятельность", надрукована в листопадовому та грудневому номерах журналу "Киевская старина" 1902 року. У ній переклад названо "главным литературным трудом" П.Морачевського, що заставив "вписать его имя в таблицу почетных имен малорусской литературы" [15: 172].

Постать П.Морачевського й по сьогодні недостатньо вивчена в україністиці. В радянський період його ім'я майже не згадували. Так, зокрема, у 12-томній УРЕ відсутня інформація про П.Морачевського. У 8-томній академічній історії української літератури є лише принагідна згадка про нього. Причина такого замовчування не тільки в тому, що П.Морачевський не належав до першорядних письменників, бо, як слушно зауважили П.Хропко та Ф.Кейда, і другорядні чи навіть третьюрядні літературні явища цінні, оскільки "дають змогу глибше зрозуміти тенденції розвитку мистецького процесу" [27: 17].

Недостатня оцінка постаті П.Морачевського в радянській науці, на нашу думку, зумовлена кількома причинами: 1) відсутністю повного дослідження всієї його спадщини; 2) замовчуванням (через радянські ідеологічні стереотипи) основної заслуги П.Морачевського в історії

української культури – його біблійних перекладів; 3) однобічністю оцінок, відсутністю комплексного підходу при оцінці персоналій, фактів, явищ.

Слід відзначити, що в дореволюційний період, у часи українізації та в діаспорі життя і творчість П.Морачевського вивчалися ширше. Відомі спогади О.Кониського, що був учнем П.Морачевського в Ніжині, праці В.Науменка [15: 171–186; 16: 459–479], С.Єфремова [9: 302, 389], І.Огієнка [18: 156; 19: 211], Б.Шевеліва [29: 31–35], О.Лотоцького [13] та ін. Мову й стиль перекладів Св. Письма П.Морачевського досліджували П.Житецький [10: 1–65], О.Горбач [5: 52–83], М.Пшепорська-Овчаренко [24: 504]. Діаспорна "Енциклопедія українознавства" хоча містила й короткі відомості про П.Морачевського, однак підкреслила його основні заслуги в українській культурі: "Перекладач Св. Письма на українську мову, педагог. Його переклад Св. Письма (дві Євангелії були перекладені вже у 1860 р.) довгий час не був дозволений до друку церковною владою і появився у 1906–1911 рр. (4 Євангелії). Всеукраїнська православна церковна рада у Києві (в період УНР – В.С.) схвалила переклад Морачевського для вжитку в церковних відправах" [8: 1648].

На межі ХХ–ХХІ сторіч в Україні активізувалося вивчення спадщини П.Морачевського: праці П.Хропка та Ф.Кейди [27: 13–17], В.В.Німчука [17: 18–19], Б.Галаса [4: 63], А.Галас [3: 224–228] та ін. З'явилася інформація про П.Морачевського в довідкових виданнях – "Українській літературній енциклопедії" [25: 415], "Довіднику з історії України" [12: 484] та ін. На жаль, в енциклопедії "Українська мова" ця персоналія відсутня.

Пилип Семенович Морачевський (літературний псевдонім – Филімон Галузенко) народився в селі Шестовиця на Чернігівщині 26 листопада 1806 року, належав до чернігівських дворян. У 1828 році закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. Спочатку працював учителем математики в Сумському повітовому училищі, але згодом, склавши у 1832 році іспит з російської словесності, став викладати російську мову та географію в Луцькій гімназії, де працював до 1835 року. Згодом він старший учитель російської словесності, а також інспектор у гімназії Кам'янця-Подільського (1842–1849), а з 1849 року – інспектор Ніжинського ліцею кн. Безбородька та Ніжинської гімназії. Там працював до відставки в 1859 році. Після відставки проживав у Ніжині, а в 70-і роки – у селі Шнаківці (недалеко від Ніжина). Там і помер 1879 року.

П.Морачевський розпочав літературну творчість у 30-і роки ХІХ ст. як російськомовний поет. Написав багато російських віршів, елегій, комедій. Жінки Сум, де він певний час працював, називали його "Сумская звезда", оскільки в кожному вірші поета сяяла зірка. Сам П.Морачевський вважав ці твори "пустою забавою". Відома його комедія у віршах "Сумская причудница", а також віршована п'єса "Чудаки, несколько комических сцен", написана десь у 1833 чи 1834 році в Луцьку, де вчителював П.Морачевський. Вона присвячена директору Луцької гімназії (його родичу) І.Г.Кулжинському [15: 178–180]. Не опублікованими залишилися

його комедії, поема "Мечты и планы" (1858) і роман у листах "Год вперед, если не шесть лет" (1859) [12: 484].

Як стверджував В.Науменко, в українську літературу П.Морачевський увійшов на початку 50-их років XIX ст., коли в 1854 р. в газеті "Киевские губернские ведомости" був надрукований українською мовою його вірш "Великому цареві нашому", а в 1855 році – поема "До чумака, або Война янгло-хранцузо-турецька у 1853 і 1854 роках". Проте на думку П.Хропка і Ф.Кейди, літературна творчість П.Морачевського українською мовою розпочалася раніше – ще у 40-і роки, коли було написано рукопис ліро-епічної поеми "Чумаки, або Україна з 1768 року". Цей рукопис зберігався у чернігівському музеї В.Тарновського. Початок цього твору було опубліковано у 1864 році в Чернігові під назвою "Чумаки, або смутні часи України" під псевдонімом Филимон Галузенко [27: 14]. За оцінкою критиків, це найвизначніший твір П.Морачевського.

У цій поемі показана драматична історія України з кінця XVI по першу половину XIX ст., у центрі уваги – період Коліївщини 1768 року. Твір яскраво патріотичний, пройнятий пафосом національно-визвольної боротьби.

В.Науменко не згадав про цю поему у своїй статті. На думку П.Хропка та Ф.Кейди, це зроблено з цензурних міркувань [27: 14]. Уперше цей твір опублікував у повному обсязі та написав ґрунтовну розвідку про нього Борис Швелів у шостому томі збірника "За сто літ" (1930) [27: 14]. Сучасні дослідники П.Хропка та Ф.Кейда також звернулися до цієї маловідомої поеми у статті "Життя і творчість Пилипа Морачевського", опублікованій у ж. "Дивослово" (2001, № 1).

Не відома причина переходу П.Морачевського на українську мову в художній творчості. На думку В.Науменка, це сталося після переїзду П.Морачевського у Ніжин у 1849 році, коли він, після довгої перерви, знову опинився на рідній Чернігівщині, де "как бы охвачен был животворящей струей родных звуков, к этому времени закреплённых уже Кобзарем Т.Шевченка (изд. в 1844 г.)" [15: 185]. "Хотя малорусское слово было в те годы не в особенно благоприятных условиях, но всё же такие имена, как Максимович, издавший в 1849 году сборник своих песен, как священник В.Гречулевич, напечатавший свои проповеди на малороссийском языке¹, – могли поощрительно подействовать и на такого скромного и даже вполне смиренного человека, каким был Ф.С.Морачевский. Как ни совершился в нём этот поворот к малорусскому писательству, можно сказать только одно: не будь этого поворота, имя его, со всеми отмеченными нами до сих пор стихотворениями и драматическими сценами, оказалось бы, конечно, забытым в ряду других литературных имен", – наголосив В.Науменко [15: 185–186]. Однак не став відомим П.Морачевський і своїми українськими

¹ Проповіді В.Гречулевича вийшли друком у 1849 році.

віршами. В.Науменко підкреслив, що "поэзия совсем не была его уделом ни в русском, ни в малорусском писательстве..." [16: 466].

Ім'я П.Морачевського стало почесним тільки у зв'язку з перекладацькою діяльністю – перекладом Св. Письма українською мовою. Він переклав українською мовою 4 Євангелія (1860), "Діяння Апостолів" (1862), зробив повний переклад Нового Завіту (1864), переклав "Апокаліпсис", "Псалтир" (кін. 1864 – поч. 1865), написав для шкіл підручник "Священна історія" (1862). Російська АН визнала переклади П.Морачевського найкращим з-поміж усіх аналогічних слов'янських перекладів, проте жоден з них не був виданий при житті автора.

Зупинимось докладніше на історії цього перекладу. Роботі над перекладом Євангелія передувала інша праця мовного характеру. Десь на початку 50-их років П.Морачевський приступив до наукового вивчення української мови: він розпочав укладання словника української мови на базі полтавських говірок з використанням фольклорної поезії та творів художньої літератури І.Котляревського, П.Гулака-Артемовського, Г.Квітки-Основ'яненка. Початок словника був надісланий на розгляд Російської Академії наук. Підтвердження цьому знаходимо у звіті Імператорської Академії наук (по відділенню російської мови і літератури) за 1853 рік. Тут сказано: "Инспектор лицея кн. Безбородка Ф.С.Морачевский препроводил на рассмотрение отделения начало составляемого им *Словаря малороссийскаго языка* по полтавскому наречию. В собрании он поместил все употребительные слова, не исключая иностранных и русских, когда они усвоены народом; значение же чисто малороссийских слов он подкрепляет выражениями, заимствованными из древних и новых памятников народной поэзии, из сочинений Котляревского, Основьяненка, Гулака-Артемовского и из живой народной речи" [16: 466].

Доля цього словника не відома. Проте відомо, що а) в архіві Російської АН у Санкт-Петербурзі зберігається справа "О рассмотрении начала составляемого г. Морачевским "Опыта Малорусского словаря" (Ф. 9, оп. 1, спр. 132) [4: 63]; б) І.Срезневський у 1853 році опублікував рецензію на цей словник під назвою "Морачевський Ф. Малорусський словник: Витяг з протоколів II відділення імп. АН за вересень 1853" [24: 591].

Згідно з припущеннями В.Науменка, саме робота над словником української мови спонукала П.Морачевського взятися за переклад Євангелія українською мовою. "Во всяком случае, – зауважив В.Науменко, – можно думать, что работа по составлению малорусского словаря была тем моментом в жизни Морачевского, который вывел его на другой путь в писательстве, именно – переводы на малорусский язык книг Священного писания. Более вдумчивое отношение к малорусскому языку, более близкое соприкосновение с лексическим материалом этого языка легко могли навести на мысль о возможности передачи на нём таких высоких понятий, какие заключаются в евангельском учении; в необходимости же такого

перевода, конечно, у него сомнений быть не могло, так как то были годы всеобщего в России оживления всех лучших надежд и настроений, – вспомним, что это был конец 50-х годов" [16: 467].

На нашу думку, робота над словником української мови підготувала належну мовну базу, спираючись на яку, П.Морачевський зумів виконати якісний переклад. Спонукати ж П.Морачевського до перекладу Біблії українською мовою могли щонайменше три причини: 1) загальне національно-культурне відродження в Україні в др. пол. 50-их та на поч. 60-их років XIX ст., що репрезентувалося розширенням функцій української мови, її виходом поза рамки художньої літератури, у інші сфери – освіту, публіцистику, науку, законодавство, переклади; 2) поява друком сакральних творів українською мовою (проповіді В.Гречулевича (1849); перероблені П.Кулішем, вони з'явилися вдруге в 1857 р., надруковані українською мовою й інші твори В.Гречулевича: "Беседы катехизические" (1856, 1859), "Беседы о семи спасительных таинствах" (1858), "О должностях родителей и детей" (1859); над сакральними творами працювали М.Костомаров (Євангелія), С.Опатович (оповідання із Священної історії, проповіді), К.Думитрашко (молитви), П.Куліш (Біблія) та ін.; 3) у кінці 50-их років (1859) Синод, завдяки наполяганням царя Олександра II, дозволив уперше повний переклад Св. Письма російською мовою (Новий Завіт надруковано у 1862), а повний текст Біблії – тільки у 1876 р.) [14: 50]. До того православна церква Росії послуговувалася тільки Бібліями церковнослов'янською мовою.

Свій переклад, до якого приступив з душею ("я предался со всею любовию моей души"), П.Морачевський розпочав, як засвідчують його чернетки, 14 березня 1860 року Євангелієм від Іоанна, а закінчив 16 листопада того ж року Євангелієм від Марка (КС – 1902. – № 9. – С. 94).

Цікаві відомості про історію перекладу містить лист П.Морачевського до митрополита петербурзького і новгородського Ісидора від 28 вересня 1860 року, вперше наведений у повному обсязі у статті В.Науменка. Як стає відомо з листа, П.Морачевський був представлений митрополиту Ісидору під час відвідин митрополитом Ніжина. Проте тоді П.Морачевський "не решился лично просить по этому предмету" підтримки в митрополита. Тому звернувся до нього пізніше у листовній формі. У листі передусім обґрунтовується необхідність перекладу Євангелія українською мовою. Цю потребу П.Морачевський доводить такими аргументами:

1) Біблію в перекладі своєю мовою має багато народів світу, а 12-мільйонний український народ не має рідною мовою не тільки Біблії, але навіть і Євангелія;

2) біблійні тексти, писані церковнослов'янською мовою, мало зрозумілі неосвіченому (чи малоосвіченому) народу в Україні через мовний бар'єр: церковнослов'янська мова досить віддалена від української, що й утруднює її сприймання. Церковнослов'янська мова належить, як і українська, до слов'янської мовної сім'ї, проте ці мови різняться між собою.

Церковнослов'янська базується, як відомо, на солунському діалекті македонської мови, що входить у південнослов'янську підгрупу, а українська мова, згідно з традиційним поділом, належить до східнослов'янської групи. У викладі П.Морачевського ця думка звучала так: "Хотя церковнославянский язык и родной малороссам, также точно как и великороссам, но он нашему простонародию, составляющему главную, по своей численности, основу нашего населения, мало понятен" [16: 467–468];

3) тексти зі Святого Письма, перекладені українською мовою, принесли б велику користь у поширенні освіти серед українського народу, особливо тепер, на початку 60-их років XIX ст., у період швидкого поширення освіти національною мовою, оскільки у початкових недільних та сільських школах служили б посібниками для навчання тощо;

4) Євангельське вчення зрозумілою рідною мовою сприяло б зміцненню моралі серед народу. П.Морачевський підкреслив: "Высокие Божественные истины, со всею простотою, ясностью и теплотою Евангельского учения выраженные на природном, совершенно понятном каждому языке, с которым сливаются все идеи и понятия народа, озарили бы тёмный ум самым ясным и душеспасительным светом Веры и очистили бы колеблющуюся нравственность народную гораздо скорее, вернее и глубже, нежели все ученые толкования" [16: 468].

Аргументаціям П.Морачевського стосовно необхідності застосувати українську мову у релігійну сферу у ряді моментів тотожні доводи М.Костомарова, наведені у його статтях початку 60-их та 80-их років XIX ст.

У листі П.Морачевський розкриває дещо зі свої перекладацької лабораторії. З метою досягти якнайдосконалішого перекладу українською мовою, він користувався кількома перекладами, а саме Євангеліями церковнослов'янською, російською, латинською, німецькою, французькою та польською мовами. О.Кониський згадував, що в часи його навчання в Ніжині він часто відвідував П.Морачевського вдома і постійно заставляв його над вивченням старослов'янського й латинського текстів Біблії [27: 16].

Добре усвідомлюючи, що переклад Євангелія українською мовою – справа великої ваги і вона не зможе завершитися успішно без підтримки високих покровителів (без них "может встретить сильные препятствия"), П.Морачевський і звернувся за підтримкою до такої сановної особи, як митрополит Исидор.

З цим листом П.Морачевський надіслав митрополиту і вже готовий переклад двох Євангелій – від Матвія та Іоанна. П.Морачевський просив у листі: "Представляя на благоразсмотрение В.В.П. (Вашего Высокопреосвященства – В.С.) перевод мой двух Евангелий, всепокорнейше прошу удостоить оный Вашим благословением на продолжение моего труда, которому я предался со всею любовию моей души и который надеюсь окончить к будущему году, и, если позволите, представит тоже В.В.П."

У листі П.Морачевський підкреслив, що в разі опублікування цього перекладу Україна буде вдячна митрополиту за підтримку.

Відповідь від митрополита Ісидора надійшла швидко – 14 жовтня 1960 року. Зміст листа був невтішний:

"Милостивый государь Филипп Семенович!

Препровожденный при письме Вашем от 28 сентября перевод двух Евангелий на Малороссийский язык мною получен.

По частном совещании с святейшим Синодом, уведомляю Вас, что перевод Евангелий, сделанный Вами или другим кем-либо, не может быть допущен к печатанию" (підкреслення наше. – В.С.) [16: 469].

Ця відмова, безсумнівно, була важко сприйнята П.Морачевським: по-перше, тому, що він усвідомив безперспективність публікації перекладу, тобто здійснення своєї заповітної мрії, а по-друге, відчув, що труд його затрачено ніби даремно. Проте сумні реалії не вплинули на П.Морачевського. Він не тільки не припинив перекладу Євангелій, але й приступив до перекладу інших текстів – "Діянь Апостольських", плекаючи у майбутньому надію перекласти і самі послання апостолів. У другому листі до митрополита Ісидора від 14 листопада 1860 року він, просячи повернути переклад двох Євангелій, відзначив: "Так как перевод и двух прочих Евангелий у меня уже окончен, и я начал было даже переводить Деяния апостольские, предполагая со временем перевесть и самые послания; то мне крайне хотелось бы иметь у себя все Евангелия" [16: 470].

Цю роботу, як сподівався П.Морачевський, він залишить на пам'ять своїм дітям як знак батьківського благословення, тому в листі до митрополита зазначив: "Этот труд мой я считал делом столько полезным, сколько и богоугодным: и потому мне приятно будет, по крайней мере, оставить его детям моим – на память обо мне, как видимый знак моего благословения, которым буду просить им благословения Божьего" [16: 470].

Як бачимо, перша спроба П.Морачевського дістати дозвіл на публікацію свого перекладу Четвероевангелія українською мовою зазнала фіаско. Проте він не зупинився на цьому. Уже в 1861 році він робить другу спробу домогтися друку, звернувшись цього разу за підтримкою до вчених. П.Морачевський подав свій переклад на розгляд Російській Академії наук. Інформацію про це зберегли як протоколи Академії, так і тогочасна преса (див., напр., газету "Сын Отечества" за 20 грудня 1862 року (№ 304). Перше свідчення про переклад П.Морачевського містять протоколи засідання відділення російської мови і словесності Імператорської Академії наук від 11 січня та 8 лютого 1862 року.

Існують документальні підтвердження того, що російські вчені, на відміну від служителів православної церкви у Синоді, схвально відгукнулися про переклад П.Морачевського і рекомендували його до друку.

Особливу роль у цій справі відіграв акад. І.Срезневський. Зі слів одного з сучасників (до речі, родича П.Морачевського, який у 60-их роках проживав у Петербурзі і був знайомий із сім'єю І.Срезневського), І.Срезневський в усних розмовах "восхищался переводом и утверждал, что это положительный один из лучших переводов евангелия на славянские наречия" [16: 472].

Акад. І.Срезневський висловив свою думку і в письмовій формі, склавши записку, яку зачитав на засіданні відділення російської мови та літератури Російської Академії наук 8 лютого 1862 року. Російські вчені підтримали І.Срезневського одногolosно, про що є запис у протоколі цього засідання: "Академик Срезневский читал записку по поводу перевода г. Морачевского на малороссийский язык евангелия. Это записка, заключающая в себе взгляд на отношение разных славянских наречий к языку русскому, а вслед за тем и одобрение академиком труда г. Морачевского, принята отделением с полным одобрением..." [16: 471].

У науковій літературі відомості про роль Російської АН у долі українських перекладів Святого Письма П.Морачевського дуже скупи. Так, у книзі І.Огієнка "Українська культура" (вперше опублікованій у Києві 1918 року) про цю записку І.Срезневського не говориться [19: 211]. Це ж спостерігаємо і в його "Історії української літературної мови", перше видання якої з'явилося у Вінніпезі 1949 року [18: 156]. П.Д.Тимошенко у своїх коментарях до "Доповіді Комісії (Російської Академії наук) в питанні про скасування обмежень малоруського друкованого слова" 1905 року лише повідомив, що, крім спільного відзиву на переклад П.Морачевського від Російської Академії наук академіків О.К.Востокова, І.І.Срезневського та О.В.Микитенка, "окремиий відзив написав І.І.Срезневський". П.Д.Тимошенко зазначив також, що "у відзивах обстоюються права українського народу на вільний розвиток літератури рідною мовою" [22: 334–335(виноска 33)]. З огляду на важливість цих цінних для історії української культури, а також для історії українсько-російських культурних зв'язків документів, зупинимося на їхньому змісті докладніше.

В.Чапленко в своїй "Історії нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.)" (Нью-Йорк, 1970) подає короткі відомості про оцінку перекладів П.Морачевського у виносці.Зокрема тут зазначено, що переклад П.Морачевського дуже високо оцінила Академія наук (Востоков, Срезневський, Микитенко (у викладі Чапленка – Нікітенко), проте Синод не дав дозволу на друк [28: 129].

У своїй записці акад. І.І.Срезневський передусім повідомляє про те, що звістка про український переклад Євангелій, здійснений П.Морачевським, зі схваленням прийнята в Галичині та Празі. Адекватною, на думку академіка, повинна бути і реакція росіян на переклад П.Морачевського.

Відповідь академіка на питання "Чи потрібна українцям Біблія українською мовою?" була категорично ствердною. Він навів ряд

аргументів для підтримки української літератури, зокрема і перекладів Святого Письма.

1. Біблія власною мовою потрібна кожному народові, передусім для розуміння християнського віровчення, для укріплення віри. "Для предотвращения недоразумений при чтении Евангелия малорусским народом нельзя не желать, чтобы был такой их перевод, который был бы малоруссу совершенно понятен, не вводя его ни в какие недоразумения. Это вызывается важностью последствий", – підкреслює І.Срезневський [16: 474].

2. Кожен народ, що має власну літературу, прагне мати переклад Біблії своєю мовою з огляду на значущість цієї книги. Переклад засвідчує належний рівень культури народу... Без цієї книги, за словами І.Срезневського, ні одна християнська література не може вважатися "достойною свого назначенія, ни достигать его" [16: 473].

І.Срезневський писав: "Что действительно ни одна словесность какого бы то ни было христианского народа не достойна своего назначения и не может достигать без книги, в которой святые истины Христа Спасителя завещаны миру словами близких Его учеников, Его Апостолов, без книги, заключающей в себе основания христианской образованности, – этого оспаривать, конечно, никто не станет. Поэтому, если есть только на свете малорусский народ, и есть у него свой язык и возможна своя словесность, то должно быть у него и Евангелие" [16: 473].

3. Оскільки вже усталена думка про те, що український народ – це окремий народ, а не частина російського і українська мова також самостійна мова, а не діалект російської мови, то повинен бути і переклад Біблії цією мовою. Стосовно цього І.Срезневський наголосив: "А что и малорусский народ, и малорусская словесность существуют на белом свете, этого ... никто отвергать не может" [16: 473].

4. Якщо існують вже переклади Святого Письма різними мовами, зокрема й такими, що характеризуються незначною кількістю мовців, то українці також потребують Біблії власною мовою як численна нація.

З погляду І.Срезневського, переклад Біблії якоюсь мовою виправданий навіть тоді, коли цього потребує і одна людина: "Если же он (переклад – В.С.) окажется нужным хоть одному человеку, то и этого достаточно, чтоб ему быть..." [16: 474]. І далі: "Тем менее не возможен приговор против перевода книги Евангелий на какой бы то ни было язык, когда беспрерывно приготавлиются и распространяются переводы ее на все существующие языки, на языки даже таких дикарей, у которых не достаёт и некоторых слов для выражения некоторых из её образов..." [16: 474-475].

5. Україні потрібна Біблія національною мовою і тому, що це країна з власною давньою і багатою літературною традицією. З метою аргументації самостійності української мови, її придатності до різностильового літературного вжитку академік застосовує історичний критерій. Він наголошує, що українська мова має давно й багату літературну традицію,

що вже в давніх пам'ятках XIV ст. засвідчені специфічні риси української мови¹, "а свидетельства о его (языка – В.С.) литературном употреблении с XVII века составляют такой значительный ряд данных, который по самому разнообразию своему удостоен внимания по крайней мере ближайших сописывающих" [16: 473].

6. Виходячи з уявлень про те, що піклування про піднесення освітнього та культурного рівня народу – це моральний обов'язок кожного освіченого християнина, а переклад Біблії національними мовами – це потужний засіб освіти і культури народу, І.І.Срезневський закликає "сочувствовать малорусской словесности вообще как орудию народообразовательному", у тому числі і перекладу П.Морачевського, що репрезентує в цій літературі новий потужний засіб освіти і культури народу [16: 473].

7. Український переклад Євангелій необхідний тому, що не всі українці добре розуміють тексти Біблії старослов'янською і російською мовами, що ними послуговувалися в православній церкві тогочасної Російської імперії. Подібно до того, як росіяни давно визнали потребу перекладу Біблії з церковнослов'янської мови на російську мову, так і українці здавна відчували цю необхідність.

І.І.Срезневський наголосив на тому, що вже в XVI–XVII ст. в Україні загострилася потреба перекладу Св. Письма з церковнослов'янської мови зрозумілою мовою. Так з'явилися переклади т. зв. "простою" мовою, зближеною з народнорозмовною мовою українців.

Академік називає цю мову західнорусською і подає загальну характеристику цієї мови: "Это западнорусское наречие отличается от малорусского – более литературными замашками своего времени, чем главными характеристическими чертами, за исключением разве некоторых заимствований из языка польского" [16: 474].

"Проста" мова XVI–XVII ст., як стверджує І.І.Срезневський, була для простих українців більш зрозуміла, ніж російська літературна мова.

У середині XIX ст. І.І.Срезневський підкреслює: "Он (литературный язык) (тобто російська мова – В.С.), конечно, кажется очень простым для того, кто к нему привык, но для простого малорусса найдется в нем немало такого, что его остановит и что он может понять не так, как должно. Для отвращения недоразумений и существуют, и необходимы переводы Евангелия на языки, вполне понятные народу" [16: 474].

Отже, як бачимо, академік І.І.Срезневський навів переконливі аргументи на користь українського перекладу Євангелій.

На його переконання, у той час – на початку 60-их років XIX ст. – стосовно українського перекладу Біблії вже було зайвим питання, чи потрібен цей переклад. Більш доречно вже було ставити питання іншого

¹ Подальші дослідження подають і давніші свідчення.

характеру, а саме: 1) чи правильно відтворено зміст оригіналу, 2) чи придатна українська мова для передачі величі змісту Біблії.

З погляду І.І.Срезневського, відповідь на перше питання повинні дати богослови (отже, Синод), а на друге – фахівці-словесники, добрі знавці української мови. Він писав: "Само собою розумеется, что если суд о верности перевода принадлежит знающим богословам, то с другой стороны, приговор о достоинстве языка перевода должен быть предоставлен знатокам народного малорусского наречия, умеющим отличать в нем выражения приличные от низших, умеющим чувствовать в нем силу и простоту выразительности и не помутившим своего чутья языка никакими придуманными теориями. Иначе легко можно порицать содержание такого перевода, который достоин только сочувствия и похвалы" [16: 475].

Стосовно перекладу П.Морачевського І.І.Срезневський висловив почуття "теплого сочувствия к этому доброму делу, достойному благодарности и памяти в числе других подвигов славян для народного образования" [16: 472–473].

Як бачимо, акад. І.І.Срезневський повністю підтримав переклад П.Морачевського, дав йому високу оцінку.

Переклад П.Морачевського докладно розглянула і комісія Російської АН, спеціально створена для рецензування цього твору на предмет його рекомендації до друку. До складу комісії ввійшли такі авторитетні вчені, як академіки О.К.Востоков, І.І.Срезневський, О.В.Микитенко. Члени комісії висловили думку про якість перекладу у спеціальній записці, представленій відділу російської мови та літератури Російської АН.

Думка комісії, з погляду В.Науменка, має "ещё более силы и значения", порівняно з вищенаведеними міркуваннями. У статті В.Науменка наведено повний текст цієї записки.

У записці подана оцінка перекладу П.Морачевського з двох точок зору – з філологічної та морально-релігійної. Члени комісії переконані, що з обох аспектів цей переклад "в высшей степени труд значительный и с учено-филологической стороны, и со стороны религиозно-нравственной" [16: 475]. Під філологічним аспектом мислилося питання: Чи мала українська літературна мова у той час достатній для перекладу Біблії рівень?, "Способно ли малороссийское наречие, на настоящей степени своего литературного развития и разработки, к внушению тех божественных и величайших истин, которые содержит в себе Евангелие?" [16: 475].

З погляду академіків О.К.Востокова, І.І.Срезневського, О.В.Микитенка, "вопрос этот переводом... разрешен, как нельзя более удовлетворительно" [16: 475].. І далі: "Малороссийское наречие в нем, можно сказать, блистательно выдерживает испытание этого рода и уничтожает всякое сомнение, многими питаемое, в возможности выразить возвышенные идеи разума, возвышенные чувства сердца, не впадая в вульгарность, не огрубляя их, не парализуя. Перевод Морачевского удостоверяет вполне,

что и качество или характер слов, и качество словосочетаний малороссийских нигде не изменяют ни достоинству, ни смыслу излагаемых мыслей. Напротив, оказывается, что изящная простота этих мыслей особенно легко совпадает с простотою тех и других, не теряя высшего своего значения. Нет сомнения, что перевод Евангелия Морачевского должен сделать эпоху в литературном образовании малороссийского наречия" [16: 475–476].

Другий аспект оцінки академічної комісії – релігійно-моральний – передбачав відповідь на питання, чи переклад П.Морачевського доцільний.

Відповідь членів комісії і в цьому випадку була однозначною: "Важности его (тобто перекладу – В.С.) ещё меньше можно сомневаться" [16: 476]. З метою доведення цього твердження наведено переконливі аргументи:

1. Українцям цей переклад потрібен, як і будь-якому іншому народові, навіть нечисленному: "Если племена полудикие или вовсе дикие обладают счастьем иметь на своих языках слово божие, то почему малороссиянам не желать просвещаться и назидаться на родном своем наречии?" [16: 476].

2. Російське Євангеліє не зовсім зрозуміле для всіх українців. Це не сприяє укріпленню віри серед християн.

У записці зазначалося: "Для массы простого народа (тобто простих українців – В.С.) в русском языке далеко не все удобопонятно..." [16: 476].

3. Згідно з провідним принципом педагогіки, найефективніше навчання, зокрема і тлумачення істин Божих, рідною мовою.

"Кому неизвестно, – підкресливали вчені-академіки, – что истины, преподаваемые нам на языке, на котором мы мыслим и говорим от самой колыбели, на языке, полученном нами вместе с кровью от наших предков, действуют на нас несравненно живее, побудительнее, чем выраженные на языке, хотя и близком нам, и понятном нам, но лишённом для нас этого родственного значения. Посему мы полагаем, что Евангелие на народном наречии малороссиян весьма много содействовало бы их религиозно-нравственному образованию" [16: 476].

Висновок членів комісії містив рекомендацію перекладу П.Морачевського до друку. Він гласив: "Перевод Морачевского следует с одобрительным отзывом Академии представить на благоуважение Святейшего Синода и просить его, по рассмотрении с богословской точки зрения, разрешить оный к напечатанию" [16: 476].

Записка комісії була розглянута на засіданні відділу російської мови та літератури Російської АН, після чого відділ прийняв ухвалу.

Російські академіки дали високу оцінку перекладу П.Морачевського, зазначивши, що перекладач виконав "с блистательным успехом свою важную задачу, несмотря на трудность её" [16: 476]. З погляду вчених, це були труднощі об'єктивного характеру. Вони полягали в тому, що в той час, коли П.Морачевський працював над перекладом, українська літературна мова була недостатньо вироблена, не мала розвинених високих стилів

мовлення. До П.Морачевського не існувало подібних друкованих перекладів, перекладач, отже, не мав зразків для наслідування. Він змушений був у процесі перекладу самостійно добирати мовних засобів, виступав піонером у цій справі.

В ухвалі АН, зокрема, зазначалося: "Трудность эта более всего заключается в том, что наречие малороссийское, обращавшееся в кругу ежедневных потребностей, или мыслей и чувствований, тесно связанное с бытом простонародным, не представляет таких опытов, которые могли бы послужить образцами и указаниями для выражения идей, принадлежащих к высшей умственной среде" [16: 476–477].

В ухвалі стверджувалося, що успіх перекладу зумовлений талантом перекладача, зокрема тим, що він, по-перше, глибоко відчував зміст Біблії – слово Боже, а по-друге, будучи глибоким знавцем української народної мови, зумів відшукати в ній найдоречніші форми для високого стилю – для вираження слова Божого.

Стосовно цього в ухвалі сказано: "Переводчик, так сказать, в самой простоте величия божественных истин успел найти для себя пособие, а с другой стороны, как глубокий знаток малороссийского наречия, он успел извлечь из него такие выражения и обороты, которые при всей своей общепотребительности совершенно согласуются с возвышенным значением предлагаемых им мыслей" [16: 477].

Оскільки російські академіки висловили впевненість в "несомненной духовно-нравственной пользе" для України перекладу П.Морачевського, то вони звернулися з проханням до президента Російської АН "употребить ходатайство перед Святейшим Синодом о дозволеннии напечатать перевод г. Морачевского, если Синод удостоит оный своего святительного одобрения" [16: 477].

Після прийняття ухвали Російською АН клопотання від неї разом з рукописом перекладу П.Морачевського були надіслані Синоду.

В.Науменко, висвітлюючи на основі документів (протоколів Російської АН) подальшу долю перекладу П.Морачевського, зазначив:

1) за свідченням протоколів, у грудні 1862 р. питання про друк перекладу ще не було розв'язане в Синоді, оскільки на запит П.Морачевського щодо свого перекладу, до якого на той час додалася нова праця – його переклад "Діань Апостольських", відділення російської мови та літератури Російської АН висловило клопотання перед президентом Академії посприяти прискоренню цієї справи в Синоді;

2) факт непояви перекладу в друці засвідчує, що клопотання президента АН не мало успіху;

3) як засвідчують протоколи Російської АН, станом на початок 1864 року питання вже було розв'язане, проте негативно¹, оскільки П.Морачевський просив повернути переклад Євангелій та "Діань Апостольських". При цьому він обіцяв надіслати замість цих рукописів інший – повний переклад Нового Завіту, закінчений ним на той час.

4) у кінці 1864 р. П.Морачевський надіслав до Російської АН повний виправлений переклад Нового Завіту. Цей рукопис надсилався з метою зберігання в бібліотеці АН та з проханням до вчених Академії розглянути повторно повний і виправлений переклад Нового Завіту;

5) до початку 1865 року він надіслав до Російської АН ще переклади "Апокаліпсису" і "Псалтиря".

Як бачимо, П.Морачевський, незважаючи на невдачу, не отримавши від Синоду дозволу надрукувати Євангелія, продовжував працювати над перекладом інших частин Біблії, сподіваючись на успіх.

Відомо, що, крім перекладів частин Біблії, П.Морачевський у 1862 р. написав українською мовою ще курс "Священної історії" для училищ та читання простому народові. Цей підручник він надіслав на розгляд Російської АН у кінці 1862 р. Відділення російської мови та літератури доручило академіку О.В.Микитенку написати відзив на цей підручник. Зміст відзиву не відомий, проте відомо, що це питання розглянуто на засіданні відділу. Ухвала гласила, що підручник П.Морачевського "не есть перевод, подобно Евангелию.., а самостоятельное сочинение", через що відділення Російської АН не вважало за потрібне клопотати перед Синодом про його друк [16: 478].

У підсумку своєї статті В.Науменко подає загальну оцінку діяльності П.Морачевського, наголошує на значенні його праці для розвитку української культури, української літературної мови. Він зазначає, що П.Морачевський, почавши свою літературну діяльність малозмістовними віршами російською мовою, ставши згодом автором таких же малозначущих українських віршів, закінчив цю діяльність "теми капитальными трудами, которые увенчаны если не плодами, осязаемыми в современной нам жизни, то во всяком случае похвалами, создавшими ему неувыдаемую славу, так как немногим лицам достаются в удел такие авторитетные похвальные отзывы, как приведенные нами записки наших почтенных академиком" [16: 478].

І далі: "Трудно поверить, чтобы так блистательно исполненная работа, вызванная на первых порах такие оживленные толки, через несколько лет была позабыта, и теперь, через 40 лет, приходится говорить о ней почти как о новом факте, имеющем все права занять почетное место в истории украинской письменности" [16: 479].

¹ На той час підставою для неопублікування перекладу П.Морачевського став Валувський циркуляр, прийнятий 18 липня 1863 р. У ньому, як відомо, заборонялися українською мовою, крім інших, і твори духовного змісту.

Крім Російської Академії наук, переклад, як уже відзначалося, розглядав Синод. Синод доручив прорецензувати переклад П.Морачевського калужському єпископу Іакову (Миткевичу). Є свідчення про те, що єпископ Миткевич спочатку мав прихильність до перекладу П.Морачевського, але потім назвав його зайвим у зв'язку з наявністю російського перекладу, начебто зрозумілого всім українцям [7: 367]. Проте насправді обер-прокурор Синоду А.П.Ахматов забрав від єпископа Миткевича цей переклад без відгуку у зв'язку з розгортанням антиукраїнських подій, пов'язаних з підготовкою Валуєвського циркуляра [14: 50].

Урядовий сценарій по підготовці Валуєвського циркуляра розпочався із короткої записки воєнного міністра Д.А.Мілютіна за 29 червня 1862 р. шефу жандармів кн. Долгорукову з таким змістом: "Секретно. Сообщенные мне генерал-губернатором свиты Е. В. графом Сиверсом секретные сведения о происходящем в Киеве, считаю полезным довести до сведения Вашего сиятельства, присовокупив, что прилагаемую при сем записку я прочел Государю Императору" [14: 48]. До записки було додано лист графа Б.Ф.Сиверса, у якому повідомлялося про нібито небезпечну для Російської імперії сепаратистську діяльність київської "Громади", особливо її керівників В.Антоновича, Т.Рильського, П.Чубинського [14: 48].

Таким чином, основною причиною появи Валуєвського циркуляра стало національно-культурне відродження українців, яке спостерігалось в кінці 50-х – на початку 60-х років 19 ст. і яке репрезентувалося передусім набуттям українською мовою поліфункційності, виходом її у високу літературу (науку, законодавство, публіцистику і особливо церкву). Крім художньої літератури, українська мова почала вживатися:

а) у сфері освіти (недільні школи (перша школа в Києві 1859; протягом 1859–1860 рр. в Україні вже існувало 68 шкіл. У 1862 р. уряд закрив ці школи); шкільні підручники для початкової освіти (букварі П.Куліша (1857, 1861), М.Максимовича (1859), К.Шейковського (1860), Т.Шевченка (1861), І.Деркача (1861), Дарагана (1861), М.Гатцука (1861), О.Строніна (1861), Л.Ященка (1862), рукописний буквар О.Потебні (1863), арифметики Д.Мороза (1862), О.Кониського (1863) та ін.) [19: 208];

б) у публіцистиці (ж. "Основа" (1861–1862), газета "Черниговский листок" (1861–1863), публіцистичні праці П.Куліша та ін.);

в) у перекладах (П.Куліш, члени "Громад");

г) у офіційно-діловій сфері (П.Куліш на пропозицію уряду здійснив переклад українською мовою "Положення про селян" (про скасування кріпацтва);

г) у науковій сфері (праці П.Куліша з історії, філології та ін.);

д) у конфесійній сфері (див. вище);

е) зростає кількість популярних видань для народу, т. зв. "метеликів"; проводиться акція по збору коштів на такі видання, яку ініціював М.Костомаров;

є) небувалого поширення серед народу набувають українські книги, брошури (напр., С.Д.Ніс на Чернігівщині протягом 1860–1861 рр. заснував

72 пункти для продажу книг, протягом 1862–1863 рр. там було продано 83 назви у кількості 7263 прим.) [1: 112–114];

ж) друкуються наукові розвідки про самостійність української мови.

На початку 60-их років відкриваються "Троади", які проводять різноманітну українофільську просвітну діяльність.

Саме ці факти і спричинили спочатку різного роду доповідні записки знизу, а згодом і призвели до появи Валуєвського циркуляра.

Безпосередніми ініціаторами заборони перекладу П.Морачевського стали, якщо довіритися даним О.Міллера [14], "благонамеренные малороссы" – духовні особи, автори (чи автор) анонімного листа за 2 березня 1863 р., який надійшов до Третього відділу Імператорської канцелярії, очолюваного кн. Долгоруковим (шефом жандармів). Автори листа просили владу не допустити українських перекладів Св. Письма, трактуючи це як вияв сепаратизму: "...умоляем ваше сиятельство употребить все, чем только вы можете располагать, чтобы защитить нашу святыню от поругания (тобто Св. Письмо від українського перекладу – В.С.), а отечество от распадаения и опасного раскола" [6: 148]. Можливо, до цього листа був причетний київський митрополит Арсеній, який раніше (1861 р.) надсилав подібний сигнал щодо букваря Т.Шевченка, наслідком чого стала заборона розповсюдження букваря [2: 75, 154–156; 23: 299–300].

Проте, очевидно, справжнім ініціатором заборони українського перекладу Св. Письма був київський генерал-губернатор М.М.Анненков, якому Долгоруков передав вищенаведеного анонімного листа і який 17 березня 1863 р. надіслав шефу жандармів антиукраїнського листа, безпосередньо причетного до Валуєвського циркуляра (про це згадано в його тексті). На думку О.Міллера, лист Анненкова доводить, що саме він міг ініціювати й анонімного листа з Києва [14: 49].

У листі Анненкова питання про переклад Євангелія виведене на перший план і поставлене в політичний контекст як вияв українського сепаратизму. Висновок Анненкова гласив: "До сих пор в литературе идёт спор о том, составляет ли малорусское наречие только особенность русского языка или это язык самостоятельный. Добившись же перевода на малороссийское наречие Священного Писания, сторонники малороссийской партии достигнут, так сказать, признания самостоятельности малороссийского языка, и тогда, конечно, на этом не остановятся и, опираясь на отдельность языка, станут заявлять притязания на автономию Малороссии" [14: 49].

Отже, основна причина заборони перекладу П.Морачевського до друку – політична, її вперше чітко сформулював київський генерал-губернатор Анненков у листі за 17 березня 1863 р. Переклад заборонено з огляду на "предосудительную цель" (сепаратизм), а не за зміст.

Можна довіритися О.Міллеру (не подаючи докладніших відомостей з його книги за браком місця), який вважає, що: 1) Синод не був ініціатором заборони до друку перекладу П.Морачевського, 2) переклад П.Морачевського не був приводом для появи Валуєвського циркуляра,

всупереч припущенням ряду вчених (П.Стебницький, І.Огієнко, Ф.Савченко, В.Німчук та ін.).

Валуєвський циркуляр, що з'явився 18 липня 1863 року, врахував думку Анненкова, про що сказано і в його тексті: "...Киевский генерал-губернатор находит опасным и вредным выпуск в свет рассматриваемого ныне духовною цензурой перевода на малороссийский язык Нового Завета" [22: 334; 14: Приложение 1].

Валуєвський циркуляр, який вступив у силу 18 липня 1863 р. по Київському, Московському та Петербурзькому цензурних комітетах і діяв 13 років, крім іншої літератури, заборонив і духовні книги українською мовою: "Министр внутренних дел признал необходимым ...сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы к печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так и учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановиться" [22: 334; 14: Приложение 1].

У церковній сфері цей циркуляр став законом на підставі спеціальної постанови за 10 липня 1863 року за № 2156 під назвою "Указ Синода духовным цензурным комитетам", що діяв до початку ХХ ст. Згідно з цією постановою:

1) негайно було призупинено обговорення питання про переклад Нового Завіту П.Морачевського;

2) заборонено поширення дозволених раніше і вже надрукованих на той час оповідань із Священної історії священика Опатовича, а також декілька житій святих (за це Синод був змушений навіть виплатити збитки друкарням);

3) духовна цензура не повинна була допускати до друку ні одного рукопису релігійного змісту українською мовою – ні оповідань зі Священної історії, ні проповідей, ні житій святих, ні навіть художніх творів з релігійними сюжетами, – взагалі нічого, що мало хоч якесь відношення до релігії і церкви [21: 34].

На основі цієї заборони переклад П.Морачевського, як і інші сакральні твори, не міг друкуватися в підросійській Україні аж до початку ХХ ст. (до революції 1905 р.).

Про нього згадали на початку ХХ ст. українські діячі, зокрема українська громада в Петербурзі на чолі з О.Лотоцьким спробувала активізувати запровадження української мови у церковну сферу. Зародилася думка опублікувати переклад Євангелій П.Морачевського. Рукопис перекладу зберігався в архівах Академії наук.

У 1902 році за дорученням Академії цей переклад переглянув О.Шахматов і дав йому високу оцінку, зазначивши, що він виконаний з "блистательным успехом". У руслі цих подій у 1902 році в журналі "Киевская старина" з'явилася і стаття В.Науменка, розглянута вище.

У 1904 р. дружина П.Куліша Ганна Барвінок звернулася з клопотанням до уряду про допущення в Росію перекладу Біблії, виконаного П.Кулішем,

І.Пулюєм, І.Нечуєм-Левицьким й опублікованого Лондонським біблійним товариством у Відні 1903 року. Проте їй відмовили.

Тоді в грудні 1904 р. "Благодійне товариство" (українська громада у Петербурзі) подало заяви про необхідність публікації Євангелія українською мовою до Синоду та до міністерства внутрішніх справ [28: 186]. В.Плеве, міністр внутрішніх справ, не дав дозволу на друк Євангелій, посилаючись на "крайнюю бедность малорусского языка, совершенно непригодного для выражения отвлеченных понятий вообще и в частности высоких истин Откровения", та на "вполне удовлетворительное знание местным малороссийским населением русского языка" [30: 39].

А вже 18 жовтня цього ж 1904 р. новий міністр внутрішніх справ П.Святополк-Мірський, відповідаючи на лист президента Російської АН, дав дозвіл на друк Четвероєвангелія [30: 39–40].

Переклад Євангелія, виконаний П.Морачевським у 1860 році, на початку ХХ ст. уважно переглянули і відредагували 2 комісії. Перша – у складі 11 чоловік, серед яких були 4 академіки (Жорш, Шахматов, Фортунатов, Коковцев) та 7 членів української громади в Санкт-Петербурзі – Ф.Вовк, Л.Падалка, О.Русов, П.Саладиллов, М.Славинський, П.Стебницький, О.Лотоцький. Комісія працювала 2 роки, засідаючи раз на тиждень. Другу комісію у Кам'янці-Подільському очолив архієпископ подільський (згодом тультський) Парфеній Левицький [30: 40]. За дорученням Синоду він і став редактором видання. Проте архієпископ, як згадував О.Лотоцький, своїм редагуванням погіршив те, що зробила академічна комісія.

У 1906–1911 роках переклад Четвероєвангелія П.Морачевського вийшов друком у Москві, побачивши світ через 45 років після появи.

І хоча, як зазначає Ю.Шевельов, цей переклад не вживали для відправи у час його появи в друці, оскільки православна церква в Україні залишалася російською згори донизу, проте все ж це видання мало значення. Воно було "першою пробою в глухому мурі" [30: 40]. Відомо, що Євангеліє від Матвія за рік розійшлося в кількості 100 тис. примірників [30: 40].

Євангелія П.Морачевського після першої публікації 1906–1911 року кілька разів перевидані: 1914, 1917 і 1921 р. у Львові (Винниці), згодом у 1939 р., 1948 у Канаді (Вінніпег), 1966 р. (у Бавнд-Бруці, США). Переклад дозволений до використання у церковних відправах лише в період УНР за розпорядженням Всеукраїнської православної церковної ради. У Канаді і США і досі використовується під час богослужінь [12: 484].

На основі вищевикладеного можемо зробити такі висновки:

1) у середині ХІХ ст. П.Морачевський зробив найбільший внесок у розбудову сакрального стилю української мови з огляду на те, що: а) його перекладацький доробок Св. Письма – значний за обсягом (Четвероєвангеліє (1860), "Діяння Апостольські" (1862), "Апокаліпсис", "Псалтир" (поч. 1865); він написав підручник для школи "Священна історія" (1862); б) він виконав високоякісний у мовному відношенні переклад з огляду на добре знання української мови, вроджений мовний талант та глибоке й тонке відчуття біблійного змісту;

2) справедливе твердження дослідників [27: 16] про те, що П.Морачевського слід вважати предтечею діяльності Куліша, Пулноя та Нечуя-Левицького, які здійснили перший повний переклад Біблії українською мовою, надрукований у Відні 1903 р.;

3) переклад Євангелія П.Морачевського дістав високу оцінку Російської Академії наук двічі: на початку 60-их років XIX ст. (Срезневський, Востоков, Микитенко) та на початку 20 ст. (Корш, Шахматов, Фортунатов, Коковцев); О.Шахматов зазначав, що він виконаний з "блистательным успехом"; обидва рази російські вчені рекомендували його до друку. Російська академія наук: а) визнала переклад П.Морачевського найкращими з-поміж усіх аналогічних слов'янських перекладів; б) оцінила переклад як подвижницьку працю на ниві перекладу християнських книг; в) вважала, що за якістю цей переклад становить собою епоху в літературному розвитку української мови;

4) цензурна історія перекладу П.Морачевського засвідчує: а) переклад хоч і був причетний до появи Валуєвського циркуляра (фігурував в урядових документах, на основі яких підготовлено циркуляр, проте не був приводом його появи); б) Синод не був безпосереднім ініціатором заборони перекладу, ним став київський генерал-губернатор Анненков; в) саме Анненков уперше сформулював політичну причину заборони перекладу (боязь Російською імперією українського сепаратизму);

5) заборона перекладу П.Морачевського, як і інших сакральних текстів (Валуєвський циркуляр, постанова Синоду для духовної цензури за 10 липня 1863 р. № 2156) суттєво загальмувала розвиток української літературної мови, її сакрального стилю, піднесення культури літературної мови серед найширших народних мас (Біблія, як відомо, найчитабельніша книга в світі);

6) Четвероєвангеліє П.Морачевського, опубліковане в Москві 1906–1911 рр., що неодноразово перевидавалося і вживалося в усних відправах, – це не автентичний текст П.Морачевського, а текст, відредагований архієпископом Парфенієм Левицьким. Тому при умові передруку цього Четвероєвангелія сьогодні в Україні необхідно врахувати оригінал П.Морачевського та редакційні правки академічної комісії, оскільки редакція Парфенія Левицького, на думку фахівців, погіршила переклад;

7) Подвижницька праця П.Морачевського у розбудові української мови як сакральної заслуговує на пам'ять, на вдячність і повагу його нащадків – сучасних українців.

1. Білий В. Поширювателі української книги. С.Д.Ніс // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1–2 (8–9).
2. Бородін В.С. Т.Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи. 1840–1862 роки. – К., 1969.
3. Галас А. Особливості синтаксичної організації тексту "Євангелія від Луки" у перекладі П.Морачевського // Біблія і культура: Збірник наук. статей. Вип. 1. –

- Чернівці: Пуга, 2000. – С. 224–228.
4. Галас Б.К. Ф.С. Шимкевич як лексикограф і українське словникарство. Кінець XVIII – початок XX ст. – Ужгород, 1995.
5. Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів Св. Письма на українську народно мову 19–20 вв. // Горбач Олекса. Статті до 1000-ліття християнізації Руси-України. – Мюнхен,

- 1991.
6. Грушка Євген. Його істинна святиня. Пантелеймон Куліш про мову // Волинь. – 1991. – № 1.
 7. Доповідь Комісії Російської Академії наук в питанні про скасування обмежень малоруського друкованого слова // Тимошенко П.Д. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: У 2 част. – К., 1961. – Част. II.
 8. Енциклопедія українознавства: У 10 т. Перевидання в Україні. – Львів, 1996. – Т. 5.
 9. Єфремов Сергій. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995.
 10. Житецкий П.И. О переводах Евангелия на малорусский язык // Известия отделения русского языка и словесности Императ. Академии наук, 1905. – Т. 10, кн. 4.
 11. Костомаров Н.И. Украинифильство // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М.Грушевського. – К., 1928.
 12. Крохмальний Р. Морачевський Пилип Семенович // Довідник з історії України / Вид. 2-ге, допрац. і доповн. – К.: Генеза, 2001.
 13. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1930.
 14. Миллер Алексей. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб.: Алетейя, 2000.
 15. Науменко В. Ф.С. Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. – 1902. – Ноябрь. – С. 171–186.
 16. Науменко В. Ф.С. Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. – 1902. – Декабрь. – С. 459–479.
 17. Німчук Василь. Християнство й українська мова // Українська мова. – 2001. – № 1.
 18. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 1995.
 19. Огієнко І. Українська культура. – К.: Абрис, 1991.
 20. Русанівський В.М. Історія української літературної мови: 2-е вид., доповн. і перер. – К.: АртЕк, 2002.
 21. Стебницький П. Очеркь развития дѣйствующаго цензурнаго режима въ отношеніи малорусской письменности // Обь отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова / Императорская Академія Наукъ. – СПб., 1905. – С. 29–45 (Приложенія).
 22. Тимошенко П.Д. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: У 2 част. – К., 1961. – Част. II.
 23. Т.Г.Шевченко в документах і матеріалах. – К.: Держлітвидав УРСР, 1950.
 24. Українська мова: Енциклопедія. – К.: вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2000.
 25. Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – К.: "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1995. – Т. 3.
 26. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. – К., 1982. – Т. 7.
 27. Хропко Петро, Кейда Федір. Життя і творчість Пилипа Морачевського // Дивослово. – 2001. – № 1. – С. 13–17.
 28. Чапленко Василь. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.). – Нью-Йорк, 1970.
 29. Шевелів Б. "Чумаки" Филімона Галузенка й справжній автор цієї поеми // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. М.Грушевського. – К.–Х.: Державне вид-во України, 1930. – Кн. 6. – С. 31–35.
 30. Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998.